

КНИЖОВНИ ПАМЕТНИЦИ В ХАСКОВО

Д-р Йордан Нанчев

Наред с фолклора, с песните и приказното слово, в средата на XIX век в града започва своето развитие не само четенето, но и личното литературно творчество, писането и издаването на книги. Кои са първите ръкописи, първите документални свидетелства за писателска дейност, които днес са ни известни? Те не са много, но тъй като са вградени в основите на нашата книжовност, редно е да бъдат специално отбелязани, за тях да се каже всичко, което е известно досега.

Най-старите литературни паметници от Хасково са две ръкописни книги, които за жалост, не се намират тук, а се съхраняват в Историческия архив на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Едната от тях е известна под заглавието „Празничен минея и Цветен триод“ и за пръв път е публикувана от Беньо Цонев¹.

Всъщност това са два отделни ръкописа, но тъй като са подвързани заедно, са получили това общо заглавие. Като цяло книжното тяло се състои от 381 страници, от които около една трета (247 страници, обособени в 32 тетради, от които липсват осем листа) е „Минея“, а останалите представляват „Триод трицветен“, състоящ се от 144 страници, обособени в 16 тетради и пет листа. От него също липсват неизвестен брой страници накрая. В това си състояние книгата е отлично запазена и художествено оформена с цветни заглавки, винетки, плетеници и главни букви в червено, черно, зелено, синьо, жълто и кафяво. Тя е датирана от XVI век и категорично свидетелства за художествения вкус и калиграфските умения на тогавашните български „граматици“.

Според краеведа Борис Колев, който е публикувал в местния печат описание на книгата през 1973 година, в приписките към нея „срещаме най-ранното название на Хасково, употребено с ново-български суфикс-ово“².

В друга своя публикация³ по темата, той сочи, че „вероятно тя произхожда от скрипториум към някой от манастирите край Велико Търново, където е била написана около 1502 г. После е била в известното книжовно средище в с.Влашко (Врачанско) и около две столетия по-късно е съхранявана в хасковското село Гидикли (намирало се е някъде между Хасково и село Гарваново). Накрая е била открита в Хасково“.

Особено интересни са приписките, които хората, през чиито ръце е преминавала, са отбелязвали с перо или просто с клечка. Те, според Колев, са от 1502, 1644, 1703, 1716 и 1836 година и представляват своеобразен летопис на събития и случки от онова време, както и на имена на светски и духовни лица, които са живели тогава.

Село Гидикли е старо българско селище. В началото на XIX век в него се настанява известният кърджалийски главатар Емин ага. Освен укрепените конаци на кърджалията, по-късно в селото била построена и стара черква, в която се помещавало и килийно училище. Неизвестни днес свещеници и даскали огромявали себе си и своите съселяни. Тяхно дело, може би, са и приписките, останали по страниците на Минея.

Един от тези просветени люде очевидно е бил поп Стоян от Кочибегово/днес Козлец/, започнал приписката си на лист 248-б „бес перо, сас клечка” с единственото желание да се убеди „може ли писа или не може в лето 7211/1703/ м.априлия, 8-и ден”.

Друг автор на приписка е поп Атанас:

„† Писах аз поп Атанас. Много ти живот и здраве до тебе брате Стояне в село Кочибегово. Да знаеш как съм наместил листата... имаше скинати, та ги прилепих с туткал. Има още листи скинати, ала ги нема. Писах аз поп Атанас от Гидикли в лето 7212(1704)”.

По белите полета освен това са изписани имената на друг поп Стоян, на поп Торньо от село Влашко, поп Константин, граматик Никола, Петър граматик, Добрил, Белчо и пр.

Отбелязани са като значим факт за времето си и чумните епидемии. С думите „Писах аз поп Атанас в село Гидиклиа при Хасково да се знае колику светение имах в годинаю моченици и приподобних, лето 7343/1835/” се сочи например колко много са били починалите през тази година по време на последната от тези епидемии. Защото очевидно не е било възможно поименното споменаване на всички тези покойници, наречени от свещенослужителя, който ги е изпращал в последния им път, „моченици и приподобних”.

Вероятно след тази последна чумна епидемия село Гидикли е изоставено в запустение, а жителите му основават днешното село Гарваново (наречено тогава Ени махле – Нова махала).

Тази църковна и богослужебна книга сега е изключително ценен книжовен паметник. Тя свидетелствува както за грамотността на тукашното население през късното Средновековие, така и за съзнанието, че писаното слово остава вечно и непреходно.

Другият подобен ръкопис е т.нар. Хасковски псалтир, също църковна книга, използвана при богослуженията, но един век по-късно. За нея се знае, че последно е била притежание на хасковския книжар Руси Иванов Бакърджиев-баща на художника Димитър Иванов-Лицо, който я предава на служители на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ при една от поредните им обиколки из страната с научни и събирателски цели. От 1911 година насам тази книга също е в Историческия архив на библиотеката.

Споменатият по-горе Борис Колев пише, че Псалтирът е „съставен вероятно във Влашко въз основа на средновековен български ръкопис и е ценен паметник на румънско-българските книжовни връзки през XVII век”⁴. Той вероятно е донесен от хасковски търговци, посещавали тържищата в Сибиу и Брашов. Книгата се състои от 278 листа, „написани с едро уставно писмо и богато украсени с прекрасни в художествено отношение цветни заглавки, главни букви, плетеници и червени точки”.

Много интересен и важен литературно-исторически документ, макар и от по-късно време – свидетелство за народностното пробуждане на нашите предци през Възраждането, е и ръкописният „Хасковски препис” на Паисиевата „История славяноболгарская”, който също може да се види в националното ни книгохранилище. Любопитното и ценното в него е това, че към историческия текст, освен гербовете на други държави, съществували по онова време, е приложен и герб на Българското царство, както и ликът на Цар Иван Шишман, взет от грамотата му, дадена на Рилския манастир през 1370 година.

На гърба на третия лист четем:

„История славяноболгарска издава трудом от Г:свещеноинока Паисия, нине же ново преведена от Г.П.Р. и от Г.Х.Д.”

Сега естествено не може да се твърди със сигурност кои са тези двама родолюбци, скромно и в духа на традицията, поставили само своите инициали, но има известно основание да се смята, че поне единият от „преводачите” е бил Петко Рачов Славейков, а Историята е била сред дарените от него книги на тукашното читалище в средата на по-миналия век. Зад инициалите Х.Д. пък може да се крие и самият Христо Г.Данов. Но това, разбира се, са само предположения, истината вероятно ще си остане все така забулена в неизвестност.

Заговори ли се за първи книжовни паметници от Хасково, не може да не се отбележи и калиграфски изписаният през 1849 годи-

на „Българско-гръцки речник”, чието кратко описание се намира в „Опис на ръкописните и старопечатни книги на Народната библиотека в София”, съставен от проф. Беньо Цонев. За него се споменава в научната литература през 1959 година⁵, а след това по-подробно е описан и от проф. Веса Кювлиева най-напред в „Хасковска трибуна”⁶, а една година по-късно и в сп. „Български език”⁷.

Речникът е дело на хасковския учител Захарий Христовулов. Както специално е отбелязано, той го съставя и подарява на любимата си ученичка Маргица Райчу /Марийка Райчова/, за да се научи хубаво да чете и пише и да не се гърчее. Посвещение има и за нейната братовчедка Анастасия от Рилския манастир. Отбелязана е точната дата и мястото – 1849 г. 10 март, Хасково. В самия край на речника пък е заветът на неговия автор, който желае „когато учи Марийка Райчова рукописната книга и Грамматиката да има прилежание и книгите си да почува чисти”...

На втората страница е поместена молитва към Бога, преведена и на гръцки език:

„О Боже, всесилне, улесни ме много, щото с вниманѐмъ и прилъжанѐмъ да прочета настоящаята писана книжка”...

Речникът следва оттам нататък и всяка негова страница е ограничена с рамка от златен бронз, широка 5 мм, ограничена с тънки линии от черен туш. Думите са разположени в две колони от по 28. Той обхваща само петнадесет страници и е малка част от подвързаната с черни твърди корици ръкописна книга, богато и старателно украсена с изящни арабески и цветни плетеници.

Според Веса Кювлиева, това е първият по рода си в България двуезичен речник – българско-гръцки. Освен това той предхожда най-ранните опити да се създадат речници на българския език, които се съдържат в „Българска граматика” от Братя Цанкови, издадена на немски език през 1852 година, в „БолгарскиЯ народные пѣсни” (1855) от Безсонов, в сборника на Братя Миладинови от 1861 година, в един английски учебник на български език от 1859 година и в речника на Найдено Геров, който започва да се печата в „Известия на Руската императорска академия” през 1853 година.

Трудът на хасковеца Захарий Христовулов съдържа около 850 думи. Като един съвсем ранен опит в двуезичната лексикография у нас, речникът има редица недостатъци, като например това, че думите не са подредени по азбучен ред, че някои от тях се повтарят по два пъти, че едни от съществителните са нечленувани, както е правилно, а другите са членувани и пр.

Освен това някои от думите, които завършват на съгласна, са изписани с ерове, а други без ерове, на някои места е написано „и”, на други „ы”, част от понятията са в черковнославянската им или руска форма, което е белег на неустановената все още българска правописна традиция. Като цяло речникът отразява характерни белези в състоянието на нашия език и по-точно на живата народна реч в средата на XIX век и може да служи като надежден източник за съвременни езиковедски изследвания. Още повече като се има предвид неповторимия усет на съставителя да подбере думи, които имат най-широка употреба в ежедневно общуване, като например названия на природни явления – вода, земя, дожд, роса, слана, град, облак, снег, ветр, витрушка, небо, море, солнце, месечина, звезда, бездождје, сѣнка.

По-нататък следват групи от думи, които означават някои растения и животни: семе, дърво, трава, лозје, вирба, яболка, круша, праскова, слива, орех, черница, смоковница, дрен, корен, листо, дренка, плод, кон, кобилата, магарето, магарича, мулето, вол, телето, бивол, биволица, овца, агне, свиня, козата, кучето, кучката, котката, мишката, зайце, лесицата, волк, мечката, орил.

Със сравнителна пълнота са включени и частите на човешкото тяло – душата, телото, главата, косам, лицето, челото, окото, вяшките, ушите, бузите, брадата, устата, забите, език, горло, плешките, раката, перст, некат, реброто, колена, ногата, кожата, жилата, мозака, далак, кравта, червата.

По асоциация авторът свързва действието, изразено чрез съществително с предметите, необходими за извършването му, например шѣнѣ – игла, игленица, конец, напрасник, ножица, аршин.

Подобен стремеж да се подреждат последователно думи, обединени от някакъв общ признак, е налице и при прилагателните, които означават цвят. Например – бяло, черно, зелено, червено, жълто, сино.

Сред преобладаващия брой думи от говоримия народен език се срещат и значителен брой черковнославянизми и някои русизми, което е неизбежно по онова време при неустановилата се още книжовна традиция и силното влияние на руския език.

В съответствие и със съвременните изисквания към подобни речници, думите са подредени тематично, като най-напред са съществителните, после прилагателните и накрая глаголите. Другите части на речта не са включени, макар че се използват широко по-нататък в превода на текстовете.

Речникът на Захарий Христовулов съдържа и множество диалектни и турски думи. Повечето от тях са били широко разпространени в езика на хасковското население, употребяват се и до днес. Това са думи като измекъяр, нишан, лахут, сахат, мехлем, кюше, терза, илач, калем, хабер и пр.

Диалектният колорит на хасковския говор пък може да се открие в думи като желвата, облицам, вътрешен, шелмен, излявам, браточед, браточетка, вяшките, ушници, катаден, уйкото, пладни-на, учината, заход, главеник, надуен...

Всички събрани и описани от Христовулов думи и понятия са с поставено ударение, което е задължително условие при изработването на какъвто и да било речник.

В духа на канона и съвременната практика речникът започва с думата Бог, следвана от други думи с подобно съдържание – божество, светый, богочовек, создател, творец, избавител, спасител, богородица, привидение

Освен този речник, книгата съдържа още над двеста листа, представляващи учебно помагало с енциклопедичен характер отново на български и на гръцки език. Страниците пак са разделени на две като вляво е българският текст, а вдясно гръцкият превод. Съдържанието вероятно е повлияно от „Рибен буквар” на Петър Берон и се състои от мъдрословия, полезни съвети, поучения, географски описания, библейски стихове, фолклорни материали, главно пословици и поговорки...

Според краеведа Борис Колев⁸ част от това съдържание били „преписи от разговорника на Христати Павлович от 1935 г., преписи от Евангелието по новобългарския превод на Неофит Рилски и преписи от книгата на Захарий Круша от 1828 г.”...

Един от първообразите, от моделите, на които Захарий Христовулов е подражавал, може би е и книгата на Константин Фотинов „Българският разговорник за ония, кои обичат да се навикнуват да говорят гречески” (Смирна, 1845), за която споменава Иван Богданов в изследването си за известния панаир в близкото до Хасково село Узунджово, като пише:

„В своя сборник от дидактически разговори в две колони (български и гръцки) Фотинов отделя немалко място на Узунджовския панаир. Като се разговарят помежду си, младите български търговци Пенчо и Станчо обхождат панаира и правят покупките си. Тези два разговора представляват голям интерес и за историята на стопанския живот в българските земи в периода

преди Кримската война”.⁹

Освен за Узунджовския панаир, книгата съдържа и други подобни разговори. Оригинален екземпляр от нея се пази в Историческия музей на Самоков – родното място на автора.

Всичките общо 237 страници на речника, както беше отбелязано, са рамкирани в златен бронз и черни тънки линии. Удивително е, че никъде те не са изкривени, няма зацапвания, нито даже и петънце. Наред със забележителното съдържание и оформлението на книгата, красноречиво свидетелства за широките познания и самобитния усет, за художественото майсторство на хасковския гражданин Захарий Христовулов. И може би за неговата искрена и всеотдайна любов към ученичката Марийка Райчова, която по-късно му става съпруга и също е учителствала в Хасково.

В Българския исторически архив на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий” може да се види и една ръкописна „Българска граматика” от 1856 година. Неин автор е хасковецът Васил Жечков Шишманов, за когото днес не се знае нищо, освен писаното от Стоян Заимов и цитирано от споменатия Б. Колев, че бил политически емигрант и скиталец из Европа и Азия и бил замесен в бунтовните дела на Раковски и Хаджи Димитър.

В същия архив се пазят и ръкописите на хасковската учителка Мария Попова „Числителница” (1868) и „Разбойникът в Балкана” (1872), а в библиотеката на хасковското читалище „Заря” като по чудо беше останал един ръкописен препис на нашия съгражданин Атанас Теодоров от „Криворазбраната цивилизация – смешна позорищна игра в пет действия” от Добри Войников. Пиесата вероятно е била поставена на читалищната сцена още преди Освобождението. От библиотеката на читалище „Заря” в архива на тихо-мълком закрития Литературен музей бяха предадени и десетина старопечатни книги, чиято съдба не ми е известна.

Най-старата книга, която съм видял в Хасково, е „Книга новото завета”, издадена в Киев през 1611 година, запазена и до днес в библиотеката на църквата „Св. Архангел Михаил”. В книжовната сбирка на Литературния музей също се съхраняваше малка колекция старопечатни богослужбни книги от началото и средата на XIX век – псалтири, часослови, акатисти, молитвеници. Най-старите книги със светско съдържание бяха „Первоначална наука за длъжностите на човека” от французина Соаве, преведена от гръцки на славянобългарски и издадена от Йоан Димитриевич Охридчанин в Цариград през 1844 година, „Граматика” от Констан-

тин Фотинов, отпечатана в Смирна през 1838 година и „Латинская хрестоматия”, съставена от Н.Бялюстин и издадена през 1839 година в Санкт Петербург.

Първата от тях беше с автограф от Михаил Г.Минчев, който я подарил на 9 ноември 1891 година на Ученическото дружество „Развитие”. Книгата съдържа описание на характерни черти в човешката психика, обяснява моралните норми и принципи, от които хората трябва да се ръководят в своя живот и посочва обществените им задължения. В раздела за Отечеството например се казва:

„Всеки има длъжност да люби Отечеството си и да се труди колкото е възможно заради ползата му”.

И по-нататък: „Всеки трябва да го защитава с всичките си сили и с опасност за своя живот”.

Можем да си представим какво въздействие са оказвали в душите на много българи тези патриотични призови. Стремехът на ренесансовия човек да познае и изгради себе си като личност и да намери своето място в обществото, който личи навсякъде в книгата, отговаря напълно на пробудилия се в тогавашната интелигенция интерес към нови знания и всестранна образование.

Освен за домашен прочит, книгата е била предназначена и за „славяно-българските училища”, особено с приложеното към нея „Херонейско слово о възпитаний детей” от Плутарх, което е всъщност второто издание на това съчинение, отпечатано най-напред от Йоан Рукослав през 1808 година в Будим. Книгата е съдържала и „Одобрение к наукам” – стихотворен текст от Йован Раич на черковнославянски език, но в нашия екземпляр този текст беше откъснат заедно със списъка на спомоществателите.

„Граматика” е първата от няколко книги и учебници, издадени от Константин Фотинов за нуждите на частното му училище в Смирна. Тя се състои от три части. В първата са посочени и обяснени особеностите на частите на речта, във втората – тяхната употреба в книжовния език и в диалектите, а третата част съдържа упражнения за правопис и правоговор. Макар и издадена на гръцки език, книгата вероятно се е използвала и в българските училища, защото както пише проф.Иван Шишманов, „...дълбоко убедени в ползата от гръцката образование, нашите хуманисти, които бяха елинофили, но не и гръкомани, препоръчвайки я на своите ученици, естествено и не мислеха, че помагат на денационализирането на своя народ. И Фотинов, и Райно Попович, и Христаки Павлович, и Неофит Рилски бяха, въпреки своето елинофилство, големи

патриоти. Такива станаха и учениците им”.

И това наистина е така, тъй като в първите десетилетия на поминалия век общуването на младата ни интелигенция с гръцката наука и култура и с отношението на гърците към своята история и народност, е даже стимул за национално осъзнаване и патриотизъм. Белег на съхраненото чувство за българска принадлежност на автора е фактът, че и на титулната страница, и след предговора, той не пропуска да прибави след името си и определението „Самоковец” т.е. посочва мястото, където се е родил.

Третата книга – „Латинская хрестоматия”, е била предназначена за средните и горни класове на гимназиите в Русия и е отпечатана в типографията на Императорската академия на науките. Наред с оригиналните текстове на класически литературни творби в нея, особено ценен се оказва отлично запазеният кръгъл отпечатък с надпис „Печатъ на читалището – Хаской”. Очевидно това е била една от първите книги в читалищната библиотека.

В библиотеката на читалище „Заря”, според П. Сиротов¹⁰, и до началото на 50-те години на ХХ век са се пазели екземпляри от известния „Буквар с различни поучения”...или „Рибен буквар” (1824) на Петър Берон, „Поглед върху произхождението на българския народ” (1869) от М. Дринов, както и пълните течения на Дядо-Славейковото сп. „Гайда” (1863) и на сп. „Летописи”, редактирано и издавано от Константин Величков.

В Хасково може да се види и „Древняя история об египтянах, о картагенах, об асирианах, о вавилонянах, о мидянах-персах, о македонянах и о греках” т. IV, преведена от френския оригинал на руски от проф. Василий Тредяковски и също отпечатана в Санкт Петербург през 1753 година. Тази книга днес се пази в отдела за възрожденска история на Хасковския исторически музей, наред с още десетки старопечатни книги, плод на събирателските усилия на уредниците. Те са публикувани с кратко описание от Недялко Димов през 1978 година¹¹.

В своята статия той отбелязва за „Древната история”..., че „на последната страница има приписка със следния текст: Хаджи Христодул хаджи Вълчев, Хаскию, Узунова 1859 година. От приписката можем да направим заключението, че книгата е била собственост на Христодул Вълчев Шишманов – един от най-будните хасковски граждани”.

Друга старопечатна книга във фонда на музея е „Денница новобългарского образование” от Васил Априлов – „изданное имъ

своём иждивении в пользу габровского училище, част первая, Оде-са в городской типографии 1841 година”.

В нея авторът прави преглед на началото и развоя на българ-ското образователно дело и на първите училища в страната – Га-бровското, Панагюрското, Копривщенското и пр.

Музеят разполага и с книга, в която е отпечатано завещанието на Васил Априлов, с което той завещава 60 хил.рубли в полза на Габровското училище. Тази книга също е отпечатана в Одеса, но през 1849 година.

Следват „Критические изследования объ историй болгарь от Ю.И.Венелина, изданныя на иждивении болгарина И.Н.Денкоглу, Москва в типографии Николая Степанова 1849 година” и „Няколко речи о Асеню первому царю бългърскому и сыну му Асеню второму” от Г.С.Раковски, издадена в Белград през 1860 година.

На първата страница на тази книга с червено мастило е на-писано: „Паско Иванов 1861 г.”, а на 92 страница – „Кирил Поп-Пасков от гр. Хасково, роден на 1876 г.29 юний. Книгата остана от баща ми покойния свещеник Паско Иванов, 1866 година”.

Един от потомците на този книголюбив и ученолюбив хасков-ски род – Григор Пасков, учил в Париж, ще основе в началото на ХХ век свое фотографско ателие в София и фотокартичките с не-говата марка ще тръгнат по всички посоки на страната ни, а и зад нейните граници.

В Историческия музей се пазят и три старопечатни книги, свързани с името на основателя на българското книгоиздаване Христо Г.Данов. Това са „Проглед върх произхождението на блъ-гарский народ и началото на блъгарската история” (1869) от Ма-рин Дринов, „Кратка българска история по пытанье и отговоръ за първоначалните училища” от Д.Т.Душанов – третъе преработено издание – 1874 година и „Летоструй” или домашен календар (с 25 изображения) за проста (невисокосна) за годините 1869, 1870, 1871 и 1872 година.

Последните четири книжки дават широки познания за уред-бата на османската държава, за нейните тарифи, цени, жители и етнографически преглед, сведения за природните явления и тяхно-то обяснение, за правилното здравословно хранене и отглеждане на малките деца, за развитието на училищата, правила за телесни упражнения и пр.

Наред с това следва да се посочат и книгите „Опровержение на възражението на великата църква против издадените от прави-

телството проекти за решението на българския въпрос”, преведена от първообраза от Н. Михайловски и издадена в Цариград, в печатницата на „Македония” през 1869 година; „Откритието на Америка”, преведена от П. Кисимов, част първа, 1875 година; „Жален спомен за лютите рани на България през годината 1876”, книжка I, наредил Илия Блъсков в Букурещ, 1878 година; „Видул”-тракийска идилия от Иван Вазов, София, 1879 година и пр.

Голяма част от тези книги вероятно са били закупувани на Узунджовския панаир, други са донесени от чужбина, трети са изписани специално за тукашните им спомоществатели.

Изключително важен факт за проникването на възрожденската книжнина в страната и за родолюбието на тукашното население е прочутата книга на Братя Миладинови „Български народни песни”, отпечатана в Загреб през 1861 година, отлично запазен екземпляр от която беше един от важните акценти в експозицията на Литературния музей. След Паисиевата история този сборник е може би най-значимият народоведски труд през епохата на българското Възраждане и венец на многогодишното просветителско дело на двамата братя Димитър и Константин Миладинови.

Чрез събраните от тях български народни песни просветеният свят по онова време научава и се прекланя пред творческия гений на народния певец. Сборникът продължава да ни възхищава със своето съдържание. И до днес той е непоклатима опора на българския дух и народност. Почти веднага, след като е отпечатана с неограниченото съдействие на хърватския епископ Йосиф Щросмайер, тази забележителна книга се разпространява и в Хасково. Знаменателно в случая е това, че градът е единственото населено място в пределите на днешните български земи, откъдето предварително са изписани около тридесет екземпляра. Останалите селища, посочени в приложения спомощствателски списък, са Виена, Дубровник, Карловац, Люблина, Марибор, Загреб, Белград, Прага, Париж, Крагуевац и пр.

За получаването на книгата в Хасково най-голяма заслуга има учителят Тодор Запрянов, който добре се е познавал с Константин Миладинов от годините на съвместното им следване в Москва. Самият Запрянов записва десет броя, а останалите книги са предплатени от Захари Христовулов, Станчо Кожухаров, Петърчо Петров, Иван х. Чавдаров, Димчо Д. Русков, Райчо Тодоров Гъркоглу, Костадин Христоводоров, поповете Ангел, Пахомий, Антим, Полиевкт, учениците Михаил Паскалев – баща на основателя на модерното

българско книгоиздаване Александър Паскалев, Георги Минчев, Димитър Попстефанов, както и майката на бъдещия проф. Асен Златаров Теофана Хаджииванчо Минчева.

Освен този забележителен труд на Братя Миладинови, хасковските граждани са подпомогнали със своите скромни спомоществования и отпечатването на следните други книги¹²:

„Кириакодромион сиреч Неделник” от Софроний Врачански, издадена в Римник през 1806 година; „Цветособиране на сичкото презгодишно църковно богослужение”, издадена от Никола Трендафилов в Букурещ и „Разговори за сърдечно и душевно образование” от Гаврил Попович, преведена от сръбския оригинал и издадена от Аверкий Петрович Сопотчанин в Белград – и двете през 1847 година; „Извод от физика” на Найден Геров, издадена през 1849 година в Белград; „Водител за взаимните училища” от Сава Доброплодни, издадена в Земун през 1852 година; „Игиономия, сиреч правило за да си вардим здравието”, преведена пак от него и издадена в Цариград през 1846 година; сборника „Писменик” и комедията „Михал” също от Сава Доброплодни, и двете издадени в Земун през 1853 година; „Райна княгиня българска” от Велтман, преведена от Йоаким Груев и издадена в Белград през 1852 година; „Возкресник” от Петър Лампадарий, преведена от Ангел Иванов и издадена в Цариград през 1859 година и „Минейник” от същия Ангел Иванов Севлиевец, издадена пак в Цариград, но десет години по-късно; „Церковная история”, преведена от Аверкий Петрович и Григорий Гог и издадена в Белград през 1855 година; „Кратко землеписание” от Георги Икономов Дупничанин, издадена в Букурещ през 1856 година; „Духовний зрак”..., преведена от Онуфрий Хилендарец и издадена в Цариград през 1850 година; „Ковчег цветособиране” от Ангел Иванов, издадена в Цариград през 1857 година; „Кратка всеобща история от Смарагдова”, преведена от Йоаким Груев и издадена в Цариград през 1858 година; „Сочинения от Булгарина”, преведена от Павел Калянджи и издадена в Одеса през 1861 година; „Новобългарска сбирка”, съдържаща „Слово за пълкът Игоров”, „Краледворска ръкопис” и „Гусляр” от Тарас Шевченко, всичките преведени от Райко Жинзифов и издадени в Москва през 1863 година; „Исторически преглед на българската църква”... от Марин Дринов, издадена във Виена през 1869 година; „История българска” от Гаврил Кръстевич, издадена в Цариград през 1869 година; „Водачът по пътя на живота”..., преведена от Алеко Кръстевич Свищовец и издадена във Виена през 1870 годи-

на; „Приключенията на Телемах” от Франсоа Фенелон, преведена от Никола Михайловски и издадена през 1873 година в Цариград, както и още една богослужерна и две медицински книги – „Изяснения на празнични евангелия”, преведена от свещеник Златан и издадена в Белград през 1835 година, „Средства за предварване за заравянето на мнимоумрелите или примрелите человети”, Цариград, 1858 година и „За отгледванието на малките дечица” от Кр.Ив.Мирский, издадена в Тулча през 1875 година.

Ето какво пише Никола Начов за възникването и същността на спомоществателството по някогашните български земи:

„В по-раншните времена беше обичай – пише той – че преди да напечатат книгата, издателите-частни лица или книжари-разпрашаха до сродници, приятели, учители, свещеници и др. листове за записване спомощници. С това те гледаха да си осигурят продажбата поне на известно число книги. Па и като в минутата не се плащат пари, явяват се повече купувачи на една книга. Най-често спомощниците изпървом не плащаха нищо, а понякога – нещо от цената като залог. Понякога издателите хитруваха: на спомощниците отстъпяха книгата на по-ниска цена от определената. После тия имена биваха напечатани в края на книгата или пък издателите се извиняваха, че не направили това, защото или подписаните листове късно пристигнали, или пък, че не били върнати...

В ония години появата на една книга съставяше важно и рядко явление и книгата беше по-скъпа и достойна само на по-заможните хора, главно учители и свещеници, чийто брой не беше много голям. И мнозина, поласкани от мисълта да видят имената си напечатани, и то единствено там, и да оставят спомен на потомството, бързаха да запишат себе си, свои жени, чеда – дори и пеленачета – братя, сестри и други сродници и приятели или в дар на някое училище, черкова и манастир, защото много от тогавашните книги имаха теологическо съдържание...

И признателните издатели се отсрамяха на спомощниците. Освен с думите ученолюбиви, любоучени, родолюбиви, почитаеми – на духовните прилагаха пълните титли, а мирските величаеха тъй”¹³...

Спомощствотатели/спомощници или подписници/ от Хасковския край са записани и в книгите „Месецослов” (Календар вечни) от Хр.Сичанников, Букурещ, 1840 година, „Всеобща география” от Иван Богоров, издадена в Белград през 1843 година, „Гледало ради слав.българската псалтика” от Н.Триандафилов, Букурещ,

1848 година, „Отговор на Боревата книжка”, Цариград, 1851 година, „Житие на св. Григория Омиритского”, прев. от А. Петрович, Белград, 1852 година, „Кратка география” от Иван Богоров, Букурещ, 1851 година, „Памела уженена” (Голдони), прев. Й. Екзарх, Цариград, 1853 година, „Свещенна история” от Хр. Златевич, Белград, 1854 година, „Общи познания всякому нужни” от Ст. Колнов, Белград, 1855 година, „Евангелия поучително” от Софроний Врачански, 2 издание, Нови сад, 1856 година, „Календар вечний” от П. Радов, 2 издание, Белград, 1857 година, „Първа храна”, прев. И. Чичи, Цариград, 1858 година и „Свещеное евангелие” от Павел Божигробски, издадена в Цариград през 1858 година.

Най-ранните – засега – сведения за спомоществатели от Хасково според историка Недялко Димов са от 1847 година в книгата „Цветособиране”... Това са „Родолюбивый Господин Христород и сын его Костадин, Родолюбивый Г. Хаджи Захария Вълчов, Благ. поп Стефан; певец г. Стоян С. – учител; Петраки Петров”¹⁴...

Освен тях свои средства за книгоиздаването са „иждивявали” Р-вуй К. Т. Симедчиев, Х. П. Х. Калинов, Т. Г. Балтов, Х. Д. Х. Русков, М. Х. Ив. Минчов и Г. Х. Ив. Минчов, Христо Златаров, Станчо Димов, Захария Мавров, Г-жа Т. Хр. Златарова, Фроса Димостемова, Девица Еленка Стайчева, Фроса Вакрилова, Петра Стайкова-учителка, Щиринка Х. Георгиева, Николи Х. Запрянова, Анка Петърчева, Еленка Георгиева, Ванка Грозева, Зоица Савова, Кирияки Димитриева, Евгена Х. Ив. Минчева, Тодор Запрянов, Васил Милкоглу, Раде Чешмеджиолу, Мария Стоилова, Чорбаджи Христоруд Вълчев и „дом его”, Яни Кожухаров, както и още десетки и стотици учители и ученици, свещеници, по-будни и заможни земевладелци, занаятчии и търговци...

Важна роля и тласък за популяризирането на българската книга в града има основаването на читалище „Заря” през 1858 година. То е четвърто в страната след читалищата в Шумен, Лом и Свищов и първото в Южна България. Сред основателите му били Христоруд Шишманов, Хаджи Иванчо Минчев, Христо Златаров, Яни Кожухаров, Отец Хрисант и др.

„Първоначално дейността на читалището е скромна. – пише Г. Граматиков в своята „История на Народно читалище „Заря”...”¹⁵. То се помещава в една от стаите на Централното българско училище. Главното през този начален период е създаването и комплектуването на библиотеката на читалището. Със своята уредба, книгите и списанията, тя представлява интерес и притегателен център за

младите българи”...

Във в. „Право” пък четем следната дописка от неизвестен автор:

„Утринта в неделя, подир църква, отидох в читалището. То е хубава, шарена и добре постанала стая. На едната страна има книгопазилище, добро, със стъкла и наредени книги. На средата има маса и на нея наредени вестници и книги, наоколо столове и насядали няколко младежи четяха, а други слушаха, после разговаряхме за обществените работи. Аз като слушах, хареса ми, та после попитах учителя за читалището, а той ми приказа следующо: Читалището е основано преди десетина години и малко-помалко напредува. Така от началото се посъбраха няколко пари, купиха са от тях учебни книги за училището, и са продават с малко отбив, а на сиромашките деца се дават дар книгите от читалището. На изпитите всяка година се дава награда на прилежните ученици. На едно от селата – Гарваново – стана изпит и там подарихме книги от читалището на прилежните ученици. Сега през юлий и други села готвят испитания, и тям щат ся подарят книги”¹⁶...

Църковната община, както свидетелствува Кондиката й, също често закупува книги и вестници за обществената училищно-читалищна библиотека.

Мнозина хасковци в средата на XIX век вече притежават и свои домашни библиотеки. В описа на имуществото на гражданина Димитър Милкооглу например, след неговата смърт били записани 18 книги, което съвсем не е случайно, а говори за придаваната им висока стойност и за почитта към книжовността, която се е внашавала през онези години.

Особено богата била личната библиотека на Христо Златаров, бащата на бъдещия проф. д-р Асен Златаров. Немалко книги притежавали и архиерейският наместник Отец Хрисант, Димитрак Попстефанов, семейството на Хаджи Иванчо Минчов, Захарий и Марийка Христодулови, чорбаджи Паскал Райчев, Михаил Паскалев, Щерю Вапцаров, Сталю Бояджиев, Мирчо Попов...

В едно писмо на последния до жена му Мария Стоилова от времето, когато той като подпредседател на Хасковския революционен комитет е арестуван и разследван във връзка с известното покушение срещу местния чорбаджия Хаджи Ставри, извършено от Атанас Узунов на 3 срещу 4 май 1873 година, се съдържа интересен факт за книга, оставена в Хасково не от кого да е, а от самия Васил Левски. Писмото е открито и публикувано от гореспомена-

тия Недялко Димов, който пише следното:

„Това писмо, (с което Попов иска от жена си да му изпрати книгата заедно с Устава на революционния комитет-б.а.Й.Н.), ме накара да прегледам целия архив на Мирчо Попов и за голяма моя изненада намерих там въпросната книга „Хаджи Димитър Ясенев“ – драма в пет действия от Любен Каравелов, издадена в Букурещ, 1872 година. Разгръщайки книгата, се оказа че заглавната страница липсва заедно с още няколко страници и започва от 7-а страница. В края на книгата намерих на две страници, написано обяснение, което ще предам изцяло: „Настоящата книга „Хаджи Димитър Ясенев“ – драма в пет действия от Любен Каравелов, Букурещ 1872 г., според най-категоричното свидетелстване на Теофана Жечкова Стоилова от гр. Хасково... е била донесена лично и предадена на комитета от великия апостол на българската свобода Васил Левски, при образуването от него на същия комитет през 1872 година. Съхранявана от подпредседателя на този комитет Мирчо Попов – учител, зет на Теофана Жечкова Стоилова. Тая книга е била същата, която е била търсена и искана от турските съдебни власти при процеса в Пловдив на хасковските заговорници, осъдени на заточение в Диар-бекир по хасковското приключение 1873 година“...¹⁷

Освен книги, по онова време в Хасково се четат и немалко възрожденски вестници. Те се разпространявали от специални „настоятели“ в града, които давали заявка и получавали съответните количества. Вестник „Право“ например, редактиран от Иван Найденов и печатан в Цариград от 1869 до 1873, бил продаван от Христо Златаров, „Съветник“, редактиран от Тодор Бурмов и Никола Михайловски пак в Цариград от 1863 до 1865 година, се получавал от Георги Петров, „Източно време“ – „Българско издание на англофранцузкий вестник „Левант таймс“ и „Читалище“ – „повременно списание“, орган на българското читалище в Цариград, редактиран от Марко Балабанов, Петко Рачов Славейков, Стефан Савов Бобчев и др., излизали съответно от 1874 до 1877 и от 1870 до 1876 година в турската столица, се разпространявали от Иван Мазенов, а литературното списание „Български книжици“, уреждано от Димитър Мутев в кв.Галата от 1858 до 1862 година, било поверено лично на чорбаджи Христодул.

Имената на настоятелите се съобщавали на страниците на съответните издания. Абонатите от Хасково за „Цариградски вестник“ през 1854-1858 година били 534, за в. „Съветник“ през 1863-65 година – 277 души, за в. „Право“ през 1870 година – 59 души.

Наред с тези, идващи отвън периодични издания, през втората половина на XIX век има данни и за два местни вестника, за които съобщава цариградският в. ”Македония”:

„През онези дни – пише там – захвана да се издава тук един вестник „Кавал”, писмено недостигнал 5-я си брой в четири дни. Той доста добре свири на всичките, и ся хвали, че ако му не разберат гласа, ще го последва друг вестник „Остен”. Той щял да боде, който не ся е още досетил”¹⁸.

Според краеведа Борис Колев¹⁹, „вестник „Кавал“ е имал малък тираж, както е било при всички ръкописни вестници тогава, но достатъчен, за да се разпространява в града и в някои български села от околията”.

Всеки брой бил посрещан с любопитство от гражданите, тъй като вероятно поставял остри и злободневни проблеми, отнасящи се до общоизвестни случки и лица. Ето защо се налагало за един ден вестникът да бъде преписван по два пъти. Това, разбира се, едва ли е ставало ежедневно, но вестникът продължил своето съществуване и през 1871 година.

А дали „Кавал” е бил последван от „Остен” сега е трудно да се каже, тъй като нито един брой от тези два вестника не е запазен. Ако не веднага от засегнатите от тяхното сатирично жило, то те вероятно са били унищожени и заличени по-късно от превратностите на времето. И ако не беше цитираната дописка сигурно днес никой нямаше и да подозира за тяхното съществуване.

Но кой е бил издателят на тези два вестника – с основание се пита краеведът Б.Колев, който пръв публикува и оскъдните данни за тях.

„Това научаваме – отговаря си той – от друга една дописка, отпечатана във в. ”Право”, бр.10 от 3 май 1871 година, в която се съобщава за проведен училищен изпит в с.Гарваново, на който Българската община в Хасково изпратила специална комисия”, в чийто състав бил и „ревностният за просвещението народно млад гражданин г.Михаил Паскалев”, на когото гарвановци специално благодарят, че им изпращал, „става година време своя си вестник да го четем”...

Според Колев нямало никакво съмнение, че „издаваният ръкописен вестник в Хасково се е списвал и през 1871 година и че неговият издател и разпространител е известният хасковски деец Михаил Паскалев”.

Може и наистина да е така, макар това да са само косвени сви-

детелства. Но безспорна истина са заслугите на Михаил Паскалев, който и според Стоян Заимов принадлежи към „цвета на хасковската интелигенция”. Той е син на заможния и патриотично настроен чорбаджи Паскал Гочев Хаджи Райчев /род. около 1824 г./, а корените на рода му се губят далечно в миналото. Неговите предци са преселници от махалите в подножието на родопския връх Аида. От тях се помнят само имената на Хаджи Райчо, на сина му Гочо и на снахата Петра. Повече и по-определени са сведенията за бащата на Михаил Паскалев, който бил търговец, имал е в центъра на Хасково дюкян, маази и хан в двора на къщата си, която днес е запазена и се намира на ул. ”Янко Сакъзов”, маслобойна с хамбари и две воденици, а също така дюкян и мааза в Каяджик (днес Димитровград). Бил е един от първите чорбаджии на Хасково. Висок, едър и тежък човек, с твърд и независим характер, той не прекланял глава пред турската власт, бил непримирим противник и на гръцкото духовенство. Неведнъж и два пъти имал остри спречквания с тях, за което свидетелства Летописната книга на Хасковската държавна мъжка гимназия „Петко Каравелов”, където е отбелязано, че „за успеха на училищното дело в Хасково има много да се благодари на видните тогава дейци и водители на българщината в Хасково – Х.Иванчо Минчев и чорбаджи Паскал, които винаги са стояли начело на всяко народополезно и просветно дело в Хасково и са били като трън в очите на Хасковските гръкомани”²⁰.

Синът на чорбаджи Паскал Стефан, който го е запомнил около 50-годишен през 70-те години на XIX век в разгара на борбите с фанариотството, също го описва като човек „едър, богат, добър българин с твърд характер, любящ домочадието си и влизащ в положението на всички като им помагаше с каквото може”²¹.

Паскал Хаджирайчев и жена му Сава са имали шест деца. Първородната им дъщеря Анка е омъжена за Атанас Гърков от Хасково и имат две деца – Сава и Павел. Синовете им Атанас и Кирил също имали по две деца – Боян и Андон и Ангел и Савка, а синът им Стефан и най-малката дъщеря Елена нямали наследници.

Родолубивата деятелност на чорбаджи Паскал обаче не била по вкуса на тогавашните управници и на четири пъти къщата и дюкяните му били подпалвани от тях, но той пак успявал да се възмогне, да отстоява своята вяра и родовата си принадлежност. В дух на патриотизъм и свободолюбие чорбаджи Паскал възпитавал и децата си. Първородният му син Михаил, който след смъртта на баща си поел в свои ръце семейните работи, е сред членовете на

Тайния революционен комитет и на управата на читалище „Заря”. Често в къщата му на днешната улица „Петър Берковски” се провеждали заседанията на Комитета.

Заради революционната си дейност през 1875 година, след неуспеха на Старозагорското въстание, Михаил Паскалев е арестуван, осъден и около една година задържан в „Безистеня” – затвор в Стара Загора. Малко след излизането си оттам той се сгодява, а през 1877 година се оженва за Амалия Хаджипеткова, дъщеря на друг виден хасковски първенец. Те имат четирима сина – Александър, Димитър Атанас и Петко.

През същата година е обявена Освободителната война и властта с още по-голяма ярост започва да издевателства над българското население. В началото на 1878 година по-будните хасковци са арестувани и заточени в Ангора/Анкара/. Михаил Паскалев също е изпратен на заточение, но за щастие преживява тежките месеци до подписването на Санстефанския мирен договор и се завръща при близките си в Хасково. През 1879 година се ражда първото му дете – бъдещият виден български книгоиздател Александър Паскалев. След Освобождението Михаил Паскалев участва активно в обществения живот на града като член на Хасковския главен департаментски съвет, общински съветник, член-секретар на Постоянната комисия, училищен настоятел, член на Наборната комисия, съдебен заседател, председател на Продоволствената комисия и пр.

Поради вродената си почтеност, умира в бедност от туберкулоза през 1893 година, като оставя многолюдното си семейство почти без никакви средства, на издръжката на своите роднини.

Ето така с книгите и периодичните издания от средата на поминалия век възрожденските идеи за просвета и национално самоопределение намират добра и здрава почва за развитие в Хасково. Както и чрез родолюбивата деятелност на тукашните обществени дейци и просветители, на учителите и свещениците, които по онова време са били най-всеотдайните будители и вдъхновители на националния дух и българщината.

Както навсякъде в географските предели на страната ни, така и тук, повечето от тези скромни радатели на духа и словото са били и литературни творци, книжовници. Запалени от родолюбивия огън да служат на своя народ с всичките си сили, те почти винаги се изявяват и на книжовното поприще като превеждат, побългаряват или издават оригинални свои трудове, книги и учебници.

Не знам дали е щастлива случайност или закономерност, но почти всички по-известни български учители в града не са се задоволявали само с преподаването на школки знания, а са се старали да ограмотяват, да образоват своя народ и с писаното си слово, със своите книги и публикации в периодичния печат.

БЕЛЕЖКИ

1 Цонев, Беньо. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. Ч.1, София, 1910

2 КОЛЕВ, Борис. Книжовни паметници от Хасково. - Х а с к о в с к а т р и б у н а, бр.75, 28 юни 1973 година

3 КОЛЕВ, Борис. Цепен книжовен паметник от Хасково. - Ш и п к а, бр.112, 27 май 1994

4 Виж бел. 2

5 Известия на Института по български език, т.VI, БАН, София, 1959, 225-226

6 КЮВЛИЕВА, Веса. Оригинален книжовен паметник. - Х а с к о в с к а т р и б у н а, бр. 66, 4 юни 1964 година

7 КЮВЛИЕВА, Веса. Кратко описание на ръкописния българско-гръцки речник от Захари Христовулов. - Б ъ л г а р с к и е з и к, № 4-5, 1965, 408-412
8 „Юг“, кн.1, 1983, с.161.

9 БОГДАНОВ, Иван. Узунджово. София, 1965, с.60.

10 СИРОТОВ, Петър. Библиотеката на читалище „Заря”. - Р о д о п с к а б о р б а, бр.320, 21 окт.1950 година

11 ДИМОВ, Недялко. Ценни старопечатни книги(Музеи).- Х а с к о в с к а т р и б у н а, бр.52,4 май 1978 година

12 Стоянов, Маньо. Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания. Т.1, Наука и изкуство, София, 1957 година

13 НАЧОВ, Никола. За нявгашните спомощници на книга.- Б ъ л г а р с к а с б и р к а, кн.3, 1911, 153-156

14 ДИМОВ Недялко. Спомоществателството в Хасковския край. – Х а с к о в с к а т р и б у н а, бр.141, 2 дек.1982 година

15 ГРАМАТИКОВ, Георги. История на Народно читалище „Заря” - Хасково (1858-2008). Изд. „Архимед”, Хасково, 2008 с.40

16 Право, № 17, 21 юни 1871, с.67

17 ДИМОВ, Недялко. Апостолът дарява книга на Хасковския революционен комитет.- Х а с к о в с к а М а р и ц а, бр.161, 14 юли 2007, с.10

18 Македония, бр. 77, 11 септември 1870 година

19 Хасковска трибуна, бр. 61, 26 май 1983 година

20 ТДДА-Хасково, фонд 23, оп.2, а.ед.47

21 БАЕВА, Златка. Нови сведения за хасковския род Паскалеви. - Шипка, бр.28, 8 февр.1989 година